

Προς μια μη στρατευμένη θεώρηση των ζητημάτων της ταυτότητας φύλου

Χρήστος Ζερβής

Το παρόν κείμενο, που συντάχθηκε στη συνέχεια του 12^{ου} Συνεδρίου της ΕΨΕ, είναι απόρροια της προσωπικής εκτίμησης ότι κάποια από τα ερωτήματα τα οποία ετέθησαν από κάποιους ομιλητές αξίζουν μιας περαιτέρω επεξεργασίας, καθώς δεν έγιναν επαρκώς αντικείμενα συζήτησης και έμειναν αναπάντητα κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου.

Θα αναφερθώ ιδιαιτέρως στην ομιλία της κας Αυγής Σακετοπούλου, η οποία έφερε διάφορα ενδιαφέροντα ζητήματα και διάφορες ιδέες, οι οποίες όμως, όπως πιστεύω, ενώ επενδύονται με ένα τόνο σαρωτικής βεβαιότητας, πάσχουν σε διάφορα σημεία τους όσον αφορά τη συνοχή και συνέπεια της ψυχαναλυτικής θεωρητικής τεκμηρίωσης που επιχειρήθηκε, αλλά και όσον αφορά την απουσία οιασδήποτε υποστηρικτικού κλινικού υλικού.

Το παρόν κείμενο αναζητά επίσης μια συζήτηση και με τις πρόσφατα διατυπωθείσες απόψεις της Ομάδας για τη Μελέτη του Φύλου και της Σεξουαλικότητας της Βορειοελλαδικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας, γνωρίζοντας όμως ταυτοχρόνως ότι τα ουσιαστικά περιθώρια ενός τέτοιου πεδίου συζήτησης είναι περιορισμένα, αν λάβουμε υπόψη τον πολεμικό και αφοριστικό χαρακτήρα του κειμένου τους, το οποίο αν στην κατάληξή του προσκαλεί σε διάλογο, αποδίδει ήδη στον τίτλο του τον χαρακτήρα του «αναχρονιστικού» στα λεγόμενα του «συν-ομιλητή» στον οποίο απευθύνεται, αναγνωρίζοντας κατά συνέπεια εμμέσως στην Ομάδα τον ρόλο του «εκσυγχρονιστή». Επίσης, *a priori* «αντίθεση» σε κάτι και, ταυτοχρόνως, αυτο-αποδιδόμενος, «γόνιμος προβληματισμός» μπορούν να συνυπάρξουν, έτσι όπως αναφέρονται;

Πρέπει να προσθέσω, ως εισαγωγή, μια παράδοξη θα έλεγα υπό άλλες συνθήκες διευκρίνιση, λέγοντας ότι ως ψυχαναλυτής αισθάνομαι το δικαίωμα και την υποχρέωση να μιλάω ελεύθερα, στο πλαίσιο της θεραπευτικής δεοντολογίας, για αυτό που μπορεί να σκεφθώ εργαζόμενος επάνω στο ψυχικό φαινόμενο, στο οποίο περιλαμβάνονται φυσικά και θέματα που αφορούν το φύλο, το γένος και τη σεξουαλικότητα. Βεβαίως αυτό το αυτονόητο δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης συνοδεύεται από τη συνειδητοποίηση της μεγάλης ευθύνης που έχει ένας ψυχαναλυτής, καθότι στη δουλειά μας ασχολούμαστε, με λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία κάθε φορά, με ό,τι πιο βαθύτερο μπορούμε να προσεγγίσουμε στην ανθρώπινη ψυχή, θα έλεγα με ό,τι ιερότερο υπάρχει στην ανθρώπινη ύπαρξη.

Γιατί όμως η εισαγωγή-υπενθύμιση αυτής της αυτονόητης θα λέγαμε ανάγκης ελευθερίας έκφρασης του ψυχαναλυτή στην παρούσα συγκυρία; Μια απάντηση, σε ένα πρώτο επίπεδο, νομίζω ότι μπορεί να αποδοθεί έμμεσα στο γεγονός ότι, όπως πιστεύω, μπορούμε να παρατηρήσουμε στο χώρο μας, του ψυχαναλυτικού λόγου, μια πρόσφατη, προοδευτικά αυξανόμενη εκδήλωση δυσκολίας, συστολής ή επιφύλαξης, να μιλήσουμε σε ανοικτό περιβάλλον για αυτά τα θέματα. Ένας πρώτος λόγος μπορεί να είναι μια σχετικά πρόσφατη μεγάλη ανακατάταξη, σε κοινωνικό επίπεδο αλλά και στον χώρο των «ειδικών», όσον αφορά τον τρόπο θεώρησης των θεμάτων ταυτότητας φύλου και σεξουαλικότητας, τουλάχιστον σε ένα φαινομενολογικό επίπεδο, κάτι το οποίο μπορεί να δημιουργεί και κάποια αμηχανία στον ψυχαναλυτικό χώρο. Ένας δεύτερος όμως λόγος, νομίζω πιο σημαντικός, είναι το ότι όπως φαίνεται τα θέματα φύλου και σεξουαλικότητας έχουν πλέον γίνει ζητήματα πολύ ευαίσθητα να τα αγγίξει κάποιος, αφού πρέπει να μετρήσει πολύ τις λέξεις του πριν τις αρθρώσει, μήπως κάποια από αυτές θίξει ευαίσθητες κεραιές κάποιου κοινού που θεωρεί ή ορίζει επιτακτικά ότι ορισμένα ψυχολογικά θέματα γύρω από τη σεξουαλική ταυτότητα θα πρέπει να αναφέρονται με κάποιους συγκεκριμένους όρους και όχι διαφορετικά από αυτούς, με τον κίνδυνο να γίνουν «προσβλητικοί» ή να αποτελέσουν απαράδεκτη διάκριση για κάποιες κατηγορίες ανθρώπων.

Στην παρούσα συγκυρία, δεν αναφέρομαι μόνο σε κάποιες αφοριστικές διατυπώσεις, ορισμένης κατεύθυνσης, στις δύο προαναφερθείσες εργασίες. Πρέπει να προστεθούν και κάποιες «αυθόρμητες» λεκτικές επιθετικές αντιδράσεις απέναντι σε ομιλίες κατά τη διάρκεια του συνεδρίου από μια μικρή ομάδα «αγανακτισμένων» συμμετεχόντων. Όλα μαζί, συνιστούν παραδείγματα τουλάχιστον πίεσης προς την κατεύθυνση της αυτο-λογοκρισίας που ασκείται σε ψυχαναλυτές οι οποίοι θα ήθελαν να μελετήσουν τα θέματα της σεξουαλικής ταυτότητας. Και, φυσικά, η λογοκρισία και η αυτο-λογοκρισία είναι ό,τι πιο αντινομικό υπάρχει σε σχέση με την ψυχανάλυση.

Μετά από αυτήν την πρώτη τοποθέτηση, θα ήθελα να εκφράσω και να τονίσω τον απόλυτο σεβασμό μου σε κάθε επιλογή σεξουαλικής ταυτότητας και σεξουαλικής ζωής, των διαστροφών εξαιρουμένων, θεωρώντας ως ύψιστο και αδιαπραγμάτευστο δικαίωμα αυτό του σεξουαλικού αυτο-καθορισμού. Η ψυχανάλυση οφείλει να προστατεύει ως ύψιστη αξία την αξιοπρέπεια και την αναγνώριση της προσωπικής ιδιαιτερότητας κάθε ανθρώπου με τον οποίο ασχολείται. Ίσως όμως να είναι από τους τελευταίους γνωστικούς χώρους στους οποίους κάποιος πρέπει να το υπενθυμίσει αυτό, αφού όλη της η ιστορία χαρακτηρίζεται – και αυτό έχει αποτυπωθεί στη δομή της πράξης της – από την ανάδειξη του δικαιώματος της ιδιαιτερότητας και του αυτο-καθορισμού σε κάθε άνθρωπο, ακόμη μάλιστα και σε άτομα με συγκεκριμένη βαθιά και ψυχικά ακρωτηριαστική ψυχοπαθολογία.

Η ομιλία της κας Σακετοπούλου και τα θέματα τα οποία θέτει

Αν επιχειρήσουμε μια εισαγωγική γενική περιγραφή του περιγράμματος της εργασίας της κας Σακετοπούλου, θα έλεγα ότι, σύμφωνα με τις εντυπώσεις μου, ένα πρώτο και δομικό σημείο σκέψης το οποίο θέτει είναι αυτό της διάκρισης των γενών (gender) ή φύλων ανάμεσα σε «κανονιστικά» και μη κανονιστικά».

Σο ομιλία της δίνεται έμφαση στην κοινωνική πίεση που ασκείται στο υποκείμενο, υπογραμμίζοντας μια διάσταση «βίας» μέσα σε αυτήν, η οποία συνοδεύεται από ενός αλλοτριωτικού τύπου ετερο-καθορισμό του υποκειμένου γενικά και όσον αφορά την μέσω *ανάθεσης* (assignment) διαμόρφωση του φύλου ειδικότερα.

Τονίζεται επίσης η ανάγκη εστίασης του βλέμματος του ψυχαναλυτή στο κοινωνικό που περιβάλλει το άτομο και στην επίδρασή του επί του υποκειμένου προκειμένου να μελετηθούν αυτά τα θέματα.

Η κεντρική ιδέα της εργασίας της νομίζω ότι είναι η πρόταση η έννοια της *εισβολής* (intromission) που έχει εισαγάγει ο Laplanche να χρησιμοποιηθεί για να κατανοηθεί, σε κάποιες περιπτώσεις, μια βίαιη εισβολή εκ των έξω, από τον γονέα κυρίως, στο παιδί, ασυνείδητων και συγκρουσιακών μηνυμάτων για το γένος, τα οποία δημιουργούν έναν ψυχωτικό θύλακα (enclave).

Η κα Σ. φαίνεται να θεωρεί ότι μια δημιουργική λύση απέναντι σε μια αλλοτριωτική *εισβολή* αυτής της μορφής είναι μια αυθόρμητη νέα ψυχική συναρμολόγηση, ένα είδος αυτοϊασης, που συνιστά ένα μη κανονιστικό φύλο.

Θα λέγαμε ότι η εν λόγω κατασκευή της κας Σ. φαίνεται σε μια πρώτη προσέγγιση ενδιαφέρουσα. Παρατηρώντας όμως προσεκτικά τη σύνθεση που προτείνει, μπορούμε να κάνουμε διάφορες παρατηρήσεις και να διακρίνουμε διάφορα προβληματικά σημεία και μη δικαιολογημένες συνδέσεις που καθιστούν την όλη κατασκευή έωλη.

Έτσι, θα επικεντρωθώ σε ορισμένα θέματα που θεωρώ ότι θέτουν σημαντικά ερωτήματα.

Η ψυχανάλυση, η «πραγματικότητα», το κοινωνικό και το πολιτικό

Και στην ομιλία της κας Σ. και στο κείμενο του Ο.Μ.Φ.Σ. της Β.Ψ.Ε. γίνεται αναφορά στην ανάγκη πλησιάζματος της ψυχανάλυσης στο κοινωνικό, θα λέγαμε στο πολιτικό με την ευρεία έννοια του όρου. Αναφέρεται ότι δεν πρέπει να υπάρξει ένας απόλυτος διαχωρισμός ανάμεσα στο ενδοψυχικό και το κοινωνικό. Αυτή η οπτική φαίνεται να υιοθετείται, αν λάβουμε υπόψη και την

πορεία της επιχειρηματολογίας, με τον προφανή σκοπό να παρατηρήσουμε πώς συγκροτείται το υποκείμενο.

Όμως, τι εννοείται εδώ και σε τι πράγμα αναφέρεται το εν λόγω πλησίασμα του ψυχικού με το κοινωνικό στο πλαίσιο αυτής της οπτικής; Μια πιθανή εκδοχή είναι ότι αναφέρεται σε μιαν ανάγκη άμεσης παρατήρησης του κοινωνικού περιβάλλοντος, της συμμετοχής του στη σύσταση του σεξουαλικού υποκειμένου. Μπορεί επίσης να εκφράζει την ανάγκη άμεσης ψυχαναλυτικής έμπνευσης από κινηματικές διεκδικήσεις, που προωθούν την ανάγκη κοινωνικής αναμόρφωσης η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να μειώσει κάποιες αλλοτριωτικές επιπτώσεις επάνω στη σεξουαλική ταυτότητα του ατόμου; Μήπως ακόμη αναφέρεται έμμεσα στην ανάγκη άμεσα πολιτικής, κινηματικής παρέμβασης εκ μέρους της ψυχαναλυτικής κοινότητας για θέματα που αναδεικνύονται στο ντιβάνι της; Προφανώς έχουμε να κάνουμε με το τρίγωνο «πραγματικότητα» - κοινωνικό - πολιτικό σε σχέση με την ψυχαναλυτική πράξη.

Πρόκειται για πολύ σοβαρά θέματα που είχαν και έχουν απασχολήσει την ιστορική πορεία της ψυχανάλυσης, τα οποία υποτίθεται έχουν «λυθεί», αλλά τα οποία επανέρχονται περιοδικά, κυρίως σε εποχές κοινωνικής αναταραχής, αμφισβητώντας κάθε φορά την κοινωνική ευαισθησία της ψυχανάλυσης και ζητώντας από αυτήν μια πιο άμεση ζεύξη με το κοινωνικό. Ξεκινώντας ιστορικά από την δηλωμένη αντιπαράθεση ανάμεσα στον Freud και στον W. Reich και φθάνοντας μέχρι τον Μάη του 1968 στη Γαλλία.

Η σχέση όμως του κοινωνικού με το ενδοψυχικό ήδη έχει κάνει μια πορεία, αφού διαπέρασε και την εξέλιξη της ψυχαναλυτικής θεωρίας, για να φθάσει, να κατασταλάξει στη μορφή που έχει σήμερα. Μπορούμε να διακρίνουμε τρία ιστορικά στάδια. Το πρώτο αφορά τον πρώιμο Freud, με την αρχική θεώρησή του ότι το ενδοψυχικό της νεύρωσης καθορίστηκε από συγκεκριμένη εξωτερική πραγματικότητα με τη μορφή σεξουαλικής αποπλάνησης. Πρόκειται για την περίφημη θεωρία *Neurotica*. Ο όψιμος Freud ο οποίος αποδίδει τη νεύρωση σε κάτι το καθαρά ενδοψυχικό, τη φαντασίωση, που τροφοδοτείται και από τη φυλογένεση, είναι το δεύτερο βήμα. Το τρίτο βήμα, το οποίο συνιστά μιαν ενδιάμεση, εμπνευσμένη αλλά και πραγματιστική λύση, γίνεται από τον Laplanche, ο οποίος αποδίδει στα μηνύματα του άλλου (συνειδητά ή προσυνειδητά διευκρινίζει ο ίδιος) τη σαγήνη ή αποπλάνηση. Ο Laplanche όμως, το οποίο ανέφερε πολύ η κα Σ., μιλώντας για την ψυχαναλυτική πράξη επαναλαμβάνει με όλους τους τόνους στα κείμενά του ότι [πέρα από τη φύση της πιθανής αιτιολογίας της ψυχικής ανατροπής] ψυχανάλυση είναι η ανάλυση, στο ντιβάνι, του ενορμητικού και μόνο του ενορμητικού, αποκλείοντας πλήρως την αυτοσυντήρηση, δηλαδή οτιδήποτε έχει να κάνει με το «πραγματικό», το κοινωνικό, και κατά προέκταση και το πολιτικό (Laplanche, 1979-80, 1987).

Αυτή η προσέγγιση δεν σημαίνει ότι αποκλείονται τα προαναφερθέντα πεδία από τον αναλυτικό λόγο. Ήδη ο Αριστοτέλης όριζε τον άνθρωπο ως «πολιτικόν ζώνον» και το πρώτο επιχείρημα που χρησιμοποίησε για να το υποστηρίξει είναι ότι ο άνθρωπος διαθέτει το λόγο (με τον όρο «λόγο» να μεταφέρει από τις προσωκρατικές ρίζες του τις έννοιες όχι μόνο του περιεχομένου της ομιλίας αλλά και του φυσικού νόμου, της αλήθειας). Είναι ένας τρόπος να συνδεθεί αμφίδρομα ο λόγος, με όλες τις έννοιες του όρου, με το κοινωνικό, και αυτό κάνει ο αναλυτής χρησιμοποιώντας το λόγο του αναλυομένου.

Θα λέγαμε ότι στην πραγματικότητα κάθε ψυχαναλυτική θεραπεία είναι πολιτική, στο βαθμό που εγγράφεται σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, με συντεταγμένες που καθορίζονται από την εποχή και το πολιτισμικό περιβάλλον. Με αυτήν την έννοια ποτέ η ψυχανάλυση δεν απέκλεισε το κοινωνικό από το ενδοψυχικό, με τη διευκρίνιση όμως ότι διατήρησε ως χώρο επεξεργασίας της εν λόγω αλληλεπίδρασης το αναλυτικό γραφείο και ως φορέα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα δύο το λόγο, χωρίς να χρειάζεται να χρησιμοποιήσει είτε την άμεση παρατήρηση του κοινωνικού για να καταλάβει τον ασθενή, είτε, προς την αντίθετη κατεύθυνση, να χρειάζεται να δράσει πολιτικά με βάση την κατανόηση του ασθενούς. Ο J. Lacan γράφει: «Το ασυνείδητο είναι η πολιτική».

Σε σχέση με την πολιτική δράση, ο Freud είχε γράψει το 1933, μιλώντας για την εκπαίδευση των παιδιών, ότι η ψυχανάλυση δεν πρέπει να λαμβάνει μέρος στο πολιτικό: «[Η ψυχανάλυση] είναι αρκετά επαναστατική ώστε το παιδί που διαμορφώνεται από αυτήν να μην τάσσεται αργότερα στην πλευρά της αντίδρασης και της καταστολής» (σ. 202). Στο ίδιο πνεύμα, ο D. Anzieu γράφει στο «Être psychanalyste»: «Ένα πρώτο πράγμα που μου κάνει εντύπωση είναι η μικρή συμβατότητα ανάμεσα στην ακτιβιστική και στην ψυχαναλυτική δράση».

Πρέπει να διευκρινιστεί εδώ ότι φυσικά τα κινήματα και ο ακτιβισμός μπορεί να είναι πολύτιμα για την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είναι αντιδράσεις με βάση ανθρώπινες δυσκολίες και ανάγκες μη επαρκώς αποδεκτές κοινωνικά, στηρίζονται σε πολιτική ανάγνωση, τροφοδοτούνται και διαμορφώνονται από ιδεολογίες και έχουν μια μεθοδολογία δράσης. Με αυτήν την έννοια είναι εξαιρετικά ανθρώπινα και ωφέλιμα, φθάνει να μην οδηγηθούν να λογοκρίνουν τη σκέψη.

Η ψυχαναλυτική πράξη όμως έχει τη δική της δομή έμπνευσης και πρακτικής θεραπευτικής μεθοδολογίας. Φυσικά και τα ιδεολογικά, επιστημονικά και κοινωνικά ενεργά πεδία μιας εποχής και ενός πολιτισμού αλληλοκαθρεφτίζονται, επικοινωνούν και αλληλο-τροφοδοτούνται. Δεν χρειάζεται όμως ίσως να χάσει το καθένα την καθαρότητα του επιστημονικού του πεδίου μέσα από μίξη με τα χαρακτηριστικά κάποιου άλλου. Αυτό επιτρέπει στον

ψυχαναλυτικό λόγο να μην «αποπλανηθεί» από την στρατευμένη έμπνευση και την ακτιβιστική διέγερση, που μπορούν να περιορίσουν την ελευθερία της σκέψης του.

Αν «οι ψυχαναλυτικές θεωρίες δεν μπορεί να είναι ουδέτερες, αλλά είναι ιδεολογικά και κοινωνικά φορτισμένες και η μη αναγνώριση αυτής της πραγματικότητας συνιστά εθελουφλία», όπως γράφει ο Ο.Μ.Φ.Σ. της Β.Ψ.Ε. η παράδοση και ταύτιση, όπως φαίνονται να πρεσβεύουν οι συγγραφείς του κειμένου, της ψυχαναλυτικής θεωρίας και πρακτικής σε ιδεολογικές, κινηματικές και σωματειακές θέσεις, διεκδικήσεις και σκοπιμότητες, θα ήταν ο σίγουρος θάνατος της ψυχανάλυσης. Η ψυχανάλυση δεν είναι ψυχολογία, που συνδέει και καταλαβαίνει φαινομενολογικά. Τοποθετείται στο μετα-, στο μεταψυχολογικό, στο πέρα και στο υπεράνω, που λαμβάνει υπόψη το έκδηλο, ζει μέσα στο κοινωνικό και το επιστημονικό της εποχής της και διαπερνιέται αναπόφευκτα από αυτά, αλλά διαθέτει και εργαλεία διήθησης αυτού του κοινωνικού, διερεύνησης και κατανόησης του, λαμβάνοντας υπόψη και το λανθάνον, το ασυνείδητο, κάτι που επιτρέπει στον ψυχαναλυτή να λειτουργεί σε ένα μετα- επίπεδο. Λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικό και τις διάφορες εκφράσεις του. Αν η ψυχανάλυση είχε, από τη γέννησή της, ταυτιστεί με κοινωνικά κινήματα δεν θα είχε διαρκέσει για πολύ. Μπορεί να φαίνεται παράδοξο αλλά ο αποδεδειγμένος ανατρεπτικός χαρακτήρας της, κοινωνικά, ιδεολογικά, ηθικά (καθόρισε σε πολύ μεγάλο βαθμό τον σύγχρονο πολιτισμό) στηρίζεται ακριβώς στην κάποια ειδικού τύπου απόσταση που κρατά απέναντι στο έκδηλο, όχι γιατί το αγνοεί και το απαξιώνει αλλά το αντίθετο, επειδή αναζητά να το κατανοήσει, και μάλιστα στη πιο βαθιά, θεμελιακή φύση του, έχοντας ενσωματώσει στη δομή της μια ειδικού τύπου επαφή με την «πραγματικότητα».

Με αυτήν την έννοια, δεν ξέρω αν έχει νόημα μια νέα επαναφορά, μια επανανάδειξη της παλιάς ελπίδας άμεσης σύνδεσης της ψυχαναλυτικής πράξης με την κοινωνική δράση για να διαχειριστούμε ψυχαναλυτικά τα θέματα φύλου και σεξουαλικότητας. Εκτός και αν δεν μιλάμε για ψυχανάλυση αλλά για μια οπτική κοινωνικής ψυχολογίας ή ψυχολογικοποιημένης πολιτικής

Περί κανονιστικότητας

Η κα Σ. φαίνεται να χωρίζει τα φύλα σε «κανονιστικά» και «μη κανονιστικά». Πρόκειται για μια διάκριση που συναντάμε γενικά στη βιβλιογραφία με αντικείμενο τα γένη και τις αναδυόμενες νέες μορφές γενών.

Τα «κανονιστικά» φύλα ή γένη αφορούν τη δυάδα αρσενικό-θηλυκό και θεωρούνται από αυτήν ότι είναι αποτέλεσμα, που θεωρείται φυσιολογικό, μιας πίεσης που ασκείται επάνω στο υποκείμενο από κάποιο κοινωνικό περιβάλλον μιας ορισμένης ιστορικής στιγμής, με αποτέλεσμα να

συμπιέζονται κάποια από τα αυθεντικά χαρακτηριστικά του εν λόγω υποκειμένου.

Τα «μη-κανονιστικά» φύλα ή γένη φαίνεται να περιλαμβάνουν μian άλλη ομάδα φύλων ή γενών που δεν ορίζονται από το δίπολο αρσενικό-θηλυκό αλλά από ενδιάμεσες παραλλαγές ανάμεσα στους δύο πόλους, και τα οποία δεν έχουν προκύψει υπό την κοινωνική πίεση αλλά από διαδικασίες σεξουαλικής αυτό-δημιουργίας.

Μετά όμως από τους ορισμούς η αποτίμηση των δύο υποτιθέμενων κατηγοριών φύλων τα κάνει να αποκλίνουν απόλυτα. Έτσι, η κα Σ. παρουσιάζει την υιοθέτηση των «κανονιστικών» φύλων, του αρσενικού και του θηλυκού, ως αποτέλεσμα μιας ουσιαστικά ακρωτηριαστικής συμβολοποίησης με βάση την ανατομία και τον φαλλικό συμβολισμό. Τα σεξουαλικά άτομα που προκύπτουν σε αυτήν την περίπτωση είναι αποτέλεσμα κοινωνικής πίεσης και περιορισμού της αυθεντικότητάς τους ως σεξουαλικά υποκείμενα.

Αντίθετη είναι η αποτίμηση των «μη κανονιστικών» φύλων, σύμφωνα με την ομιλία της κας Σ. Φαίνεται ότι κατά την άποψή της, σε αυτήν την περίπτωση, αφού έχει προηγηθεί μια παραβιαστική εισβολή από τον άλλο, τα «μη κανονιστικά» φύλα είναι αποτέλεσμα μιας αυτο-δημιουργικής διαδικασίας που οδηγεί σε μια αυθεντική σεξουαλική υποκειμενοποίηση, η οποία αποδεσμεύει από τον φαλλική εξουσία.

Μια πρώτη αντίδραση απέναντι σε αυτή τη συλλογιστική είναι μια αίσθηση υποτιμητικής ομοιογενοποίησης στην παρουσίαση αυτών που ονομάζει η κα Σ. «κανονιστικά φύλα», δηλαδή αυτών που θα λέγαμε αλλιώς ετεροφυλόφιλους, σαν να συνιστούν κόπιες ενός κοινωνικού ισοπεδωτικού καλουπιού, το οποίο «παραμόρφωσε» την υποκειμενικότητά τους με αυταρχισμό, σε σημείο που να έχει συνθλιβεί η αυθεντικότητα της ατομικότητάς τους και η δημιουργικότητά τους και να είναι απλά δείγματα μιας μίζερης προσαρμογής. Οι περισσότεροι ετεροφυλόφιλοι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται σαν τόσο φτωχή και απρόσωπη τη σεξουαλική τους ταυτότητα και τη σεξουαλική τους ζωή. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πέρα από την εξωτερική σχηματική διάκριση ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό, η αμφιφυλία υφίσταται σε λανθάνουσα ή όχι μορφή σε κάθε άνθρωπο και μαζί με το προγενετήσιο και τις απολήξεις του δημιουργούνται άπειροι συνδυασμοί σεξουαλικής ταυτότητας που καθιστούν τον κάθε άνθρωπο οιοδήποτε φύλου ή οιασδήποτε παραλλαγής φύλου μοναδικό.

Πέρα όμως από αυτή τη διάσταση, ίσως πρέπει να επανέλθουμε σε μια πιο βασική ερώτηση που αφορά τη διάκριση κανονιστικό-μη κανονιστικό όσον αφορά τα φύλα ή γένη. Υφίσταται αυτή η διάκριση, ή κάποια διάκριση, και αν ναι, είναι οι εν λόγω όροι δόκιμοι;

Νομίζω ότι εδώ πρέπει να επισημάνουμε μια λογική σύγχυση, ανάμεσα στο κανονιστικό και στο πλειοψηφικό. Η «κανονιστικότητα» (normativity) είναι μια πολύσημη έννοια, που χρησιμοποιείται σε πολλά γνωστικά πεδία, και η οποία επιτρέπει διάφορες, δύσκολες να οριστούν με ακρίβεια σημασιολογικές αποχρώσεις. Ενώ μπορεί να σημαίνει «προσαρμογή στον κανόνα» - και με αυτήν την έννοια φαίνεται να τη χρησιμοποιεί η κα Σ. – ταυτοχρόνως σημαίνει και «εγκαθίδρυση» ενός κανόνα λειτουργίας, «ρύθμιση», «συντονισμό», «οργάνωση». Ενδεικτικά, το αντίθετό της είναι και η απορρύθμιση, ο αποσυντονισμός. Με αυτήν την τελευταία έννοια όλα τα φύλα, από τη στιγμή που υφίστανται, είτε του δυϊκού τύπου αρσενικό-θηλυκό, είτε τα εναλλακτικά, χαρακτηρίζονται από κάποια κανονιστικότητα, αφού είναι τρόποι σεξουαλικής οργάνωσης και λειτουργίας και τύποι σεξουαλικής ταυτότητας, οι οποίοι λειτουργώντας παρέχουν κάποια, μικρή ή μεγάλη, σεξουαλική ισορροπία. Ανεξάρτητα αν αφορούν τους πολλούς ή τους λίγους, το συνηθισμένο ή το σπάνιο.

Ακόμη όμως και αν περιοριστούμε στην πρώτη έννοια του όρου «κανονιστικότητα», αυτήν της «προσαρμογής στον κανόνα», μπορούμε να πούμε ότι υφίστανται τώρα πλέον, ιδιαίτερα στη δυτική κουλτούρα, «κανόνες» και για τα μη συμβατικά φύλα, ανεξάρτητα από τη συχνότητα επιλογής τους. Τα «μη κανονιστικά» κατά την κα Σ. φύλα ουσιαστικά δεν είναι μη κανονιστικά αλλά μειοψηφικά, και μάλιστα μειοψηφικά σε πολλούς αλλά ορισμένους χώρους και όχι σε όλους. Ξέρουμε πλέον στις δυτικές κοινωνίες ότι σε ορισμένους κοινωνικούς χώρους, λίγους στον αριθμό αλλά υπαρκτούς, αυτό που ονομάζει η κα Σ. «μη κανονιστικό», δηλαδή τα μη συμβατικά φύλα, είναι πλειοψηφικά. Το να δηλώνει κάποιος απλώς «ετεροφυλόφιλος» σε αυτούς τους χώρους είναι κάτι που κάποιες φορές μπορεί να γίνει σχεδόν με ντροπή, για τη «συντηρητικότητα» της βαθιάς επιλογής του. Στα πλαίσια της λογικής της κας Σ. θα λέγαμε ότι σε αυτούς τους χώρους το μη συμβατικό φύλο είναι «κανονιστικό».

Σε αυτή τη γραμμή σκέψης, πιστεύω ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι κάθε φύλο ή γένος, πλειοψηφικό ή μειοψηφικό, επικρατούν ή αναδύομενο, από τη στιγμή που ήδη διαμορφώνεται ως δομή είναι κανονιστικό. Αντιπροσωπεύει πλέον μια ενδοψυχική σεξουαλική ισορροπία, αναγκαστικό αποτέλεσμα συγκερασμού ενδοψυχικών τάσεων και εξωτερικών επιρροών από κάποιο είδος εξωτερικού λόγου, κώδικα, πλειοψηφικού ή μειοψηφικού, στο συγκεκριμένο συμβολικο-κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο διακινεί συνειδητά ή ασυνειδητά μηνύματα, κάτι το οποίο οδηγεί το κάθε άτομο, αμυντικά και δημιουργικά (όπως συμβαίνει σε κάθε ψυχική ισορροπία), να δημιουργήσει πολύ προσωπικές σεξουαλικές συνθέσεις.

Το γένος είναι στον πληθυντικό, γράφει ο Laplanche (που χρησιμοποιεί την έννοια του γένους [gender], αναδεικνύοντας όμως ταυτοχρόνως τα προβληματικά χαρακτηριστικά της), εννοώντας ότι υπάρχουν περισσότερα

από δύο γένη: «[το γένος] συνήθως είναι διπλό, αλλά δεν είναι έτσι από τη φύση του. Είναι συχνά πολλά, όπως στην ιστορία των γλωσσών και στην κοινωνική εξέλιξη» (2007, σ.201). Θα λέγαμε, για παράδειγμα, στην ελληνική γλώσσα τα γένη δεν είναι μόνο δύο, το αρσενικό και το θηλυκό, αλλά τρία, αφού περιλαμβάνουν και το ουδέτερο.

Με αυτήν την έννοια, καθώς ο Laplanche μελετά τη διαδικασία της *ανάθεσης* (assignment), που αφορά την επικοινωνία και μεταφορά-ανάθεση του γένους από τους γονείς στο παιδί, η εν λόγω διαδικασία, φυσικά, αφορά όλα τα γένη, ανεξάρτητα αν είναι πλειοψηφικά ή μειοψηφικά.

Η κα Σ. φαίνεται να αναγνωρίζει επίσης αυτή τη διάσταση, δηλαδή της ομοιότητας του τρόπου ανάθεσης του γένους, ανεξάρτητα από το είδος του, όταν η ίδια σημειώνει ότι ακόμη και αυτά που ονομάζει «μη κανονιστικά» φύλα χρειάζονται, για να αναδυθούν, να στηριχθούν επάνω σε κάποιον κώδικα αναπαραστάσεων που θα συνθέσουν από κάποια στοιχεία του περιβάλλοντός τους, προκειμένου το άτομο να οδηγηθεί σε μια αναπαράσταση του σεξουαλικού εαυτού. Με αυτή την αναγνώριση η κα Σ. ουσιαστικά ακυρώνει τη διάκριση ανάμεσα στις δύο υποτιθέμενες κατηγορίες γενών την οποία η ίδια κατά τα άλλα υποστηρίζει. Παρ'όλα αυτά συνεχίζει να μην αναγνωρίζει με ρητό τρόπο τη συνεπαγωγή της συγκεκριμένης διαπίστωσης ότι δηλαδή όλα τα φύλα ή γένη, συχνότερα ή σπανιότερα, προκύπτουν με ανάλογες διαδικασίες και ότι αυτό δεν συνεπάγεται ότι κάποιο είναι λιγότερο ή περισσότερο αποτέλεσμα καταπίεσης ή λιγότερο ή περισσότερο δημιουργικό, παρά κάποια ενδεχόμενη επιφανειακή αίσθηση ανατρεπτικής δημιουργικότητας που μπορεί να καταλάβει το άτομο που οργανώνεται με βάση ένα μειοψηφικό φύλο, κάτι το οποίο ίσως το ίδιο το άτομο χρειάζεται για να τονώσει την πίστη του στην επιλογή του.

Γιατί όμως η έμφαση, στις εν λόγω εργασίες, στην έννοια της κανονιστικότητας για να οριστούν τα εναλλακτικά φύλα;

Μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι η εν λόγω έννοια επενδύεται με τη δημοφιλή ενός σχήματος καταγγελίας μιας αυταρχικότητας και της αποτίναξής της, με ταυτόχρονη κατάκτηση μιας εγωτικής διαφοροποίησης και παντοδυναμίας, ανεξάρτητης από τον άλλο.

Η καταγγελία της «κανονιστικότητας», σε πολλά πεδία, φαίνεται σαν κάτι το «σύγχρονο», το «μη αναχρονιστικό», και κυρίως είναι κάτι που μπορεί να εξασφαλίσει την κοινωνική δημοφιλή, δηλαδή, κοινώς, είναι μια «πιασάρικη» στάση, ιδιαιτέρως σε κάποιους κοινωνικούς χώρους. Όμως δεν είναι ένα καινούργιο θέμα, είναι μια παλιά ιστορία στην ιστορία της σκέψης, η οποία υποτίθεται ότι έχει νοηματικά και οντολογικά λυθεί. Έρχεται απλώς τώρα με καινούργιο όνομα. Δεν αφορά μόνο το φύλο αλλά κάθε εκδοχή του ανθρώπινου πολιτισμού, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, υπό διάφορες

μορφές, ακόμη και αυτές που φαίνονται να είναι οι πιο απελευθερωτικές. Την κανονιστικότητα, ως κοινωνική αναγκαιότητα την πρωτοδιατύπωσαν από τον 16^ο αιώνα και μετά οι φιλόσοφοι του κοινωνικού συμβολαίου (Hobbes. Locke κ.ά.) και την ανέδειξαν οι ανθρωπολόγοι και οι ψυχαναλυτές, με τους δικούς τους όρους στη συνέχεια.

Η κανονιστικότητα είναι ένα μίγμα περιοριστικών κανόνων και ταυτοχρόνως ελευθερίας. Βεβαίως είναι άλλη η κανονιστικότητα ενός αυταρχικού καθεστώτος από αυτήν μιας δημοκρατίας, η οποία επιτρέπει τον αυτοκαθορισμό, αλλά και στην τελευταία περίπτωση ο αυτοκαθορισμός γίνεται μόνο σε ορισμένα πλαίσια, αφού πρέπει να γίνονται σεβαστοί κάποιοι βασικοί κανόνες λειτουργίας του κοινωνικού.

Στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής κατανόησης, η κανονιστικότητα, ως συμβολικο-κοινωνικός κώδικας, ο οποίος «επιβάλλεται» αλλά και οργανώνει, παρέχοντας περιθώρια ελαστικότητας αλλά και οδούς δημιουργικότητας, φυσικά και αφορά κάθε στάδιο της ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης και κάθε σημαντικό εγκαθιδρυμένο ψυχικό χαρακτηριστικό. Κάποιος χρειάζεται να προσαρμοστεί στο καθρέφτισμα μιας συγκεκριμένης μητέρας όταν γεννιέται, αλλά και να εμπνευσθεί από αυτό, να αποχωριστεί αργότερα αυτή τη μητέρα, να κοιμηθεί σε ένα κρεβάτι μόνος του αντιμετωπίζοντας τους φόβους του, πρέπει να οργανωθεί πρωκτικά ελέγχοντας το ερωτικό και το επιθετικό στοιχείο του, πρέπει να αντιμετωπίσει την τριαδικότητα, να απωθήσει την οιδιπόδεια επιθυμία και να δεχθεί την απαγόρευση της αιμομιξίας, να ενηλικιωθεί στην εφηβεία και πολλά άλλα. Πίσω από όλα αυτά φυσικά υπάρχει και βία, όπως υπάρχει και ελαστικότητα στην εφαρμογή, όπως και, κυρίως, δημιουργικότητα και ψυχικοί χώροι ελευθερίας όπου μπορεί να μεταφέρει μετουσιωμένο το σωματο-ψυχικό δυναμικό του οποίου την άμεση εκφόρτιση έμαθε να καταστέλλει. Βεβαίως υπάρχουν διαβαθμίσεις κανονιστικότητας, όσον αφορά το μέγεθος της πίεσης που μεταφέρουν και τις διεξόδους που επιτρέπουν. Μια αυταρχική κανονιστικότητα, που συνήθως μπορεί να επιβληθεί για κοινωνικούς υποτιθέμενους λόγους, μπορεί να παράξει ψυχική συμπίεση και ανθρώπινη δυστυχία. Όμως το κανονιστικό ως γενικό φαινόμενο δεν μπορεί να είναι απορριπτικό αν δεν θέλουμε να καταργήσουμε κάποιες χιλιετίες ανθρώπινου πολιτισμού.

Όσον αφορά τη «βία» που μπορεί να μεταφέρει η κανονιστικότητα, ξέρουμε ότι η ενόρμηση θανάτου, στο πλαίσιο της βίας της προσαρμογής, δεν είναι μόνο καταστροφική αλλά ότι σε μίξη με την ενόρμηση ζωής είναι δημιουργική, αναπτυξιακή. Για παράδειγμα στη διαφοροποίηση και στην εξατομίκευση του υποκειμένου. Ακόμη και όσοι δεν πιστεύουν στις ενορμήσεις δεν μπορούν να αποφύγουν να δουν την επιθετικότητα, σε κάποιο μέγεθος και με κάποια μορφή, ως (και) δομικό στοιχείο αν δεν ξεπεράσει κάποια ένταση και δεν είναι κάποιας μορφής. Για παράδειγμα, η κανονιστικότητα του οιδιποδείου μπορεί να δημιουργήσει νευρωτικούς ασθενείς μπορεί όμως και να ευνοήσει την

ανάδυση ενός Da Vinci, σύμφωνα με τον Freud. Ο έφηβος πρέπει «να σκοτώσει τους γονείς του» για να συγκροτηθεί ως ενήλικο άτομο, γράφει ο Winnicott, εννοώντας την ψυχική αποεπένδυσή τους. Όπως πρέπει και να υποστεί την κοινωνική πίεση για να συγκροτηθεί ως ενήλικο άτομο. Αν διαθέτουμε ένα λόγο για να συζητούμε στην παρούσα συγκυρία περί γενών και σεξουαλικότητας είναι γιατί έχουμε περάσει από τα φίλτρα κάποιας κανονιστικότητας που μας επιτρέπουν μια συμβολική έκφραση. Η «μετάφραση» κατά Freud και Laplanche, περί ου πολὺς λόγος στην παρούσα συζήτηση, είναι ένας μύλος συμβολικής κανονιστικότητας που μάλιστα «πετάει» έξω, στο ασυνείδητο, ό,τι δεν ταιριάζει στη δομή της.

Περί εισβολής (intromission)¹

Η κα Σ., για την κατανόηση της ανάδυσης των «μη κανονιστικών» φύλων ή γενών, χρησιμοποιεί τη λατλανσική έννοια της εισβολής (intromission) στο γενικότερο πλαίσιο της ανάθεσης (assignment) του γένους. Αυτή αφορά ουσιαστικά την ασυνείδητη προβλητική τοποθέτηση από τον άλλο στο εσωτερικό του ψυχισμού του νεογέννητου ενός ψυχωτικού *θύλακα* (enclave). Το εν λόγω στοιχείο δεν λειτουργεί ως αινιγματικό, τραυματικό ή/και σαγηνευτικό στοιχείο που θα έρθει στην επιφάνεια σε ένα δεύτερο χρόνο, αναζητώντας την ερμηνεία ή την απώθηση, όπως γίνεται στην περίπτωση της *εμφύτευσης* (implantation). Κατά συνέπεια δεν επιδέχεται μετάφρασης. Προκειμένου να ξεφύγει από μίαν αυτού του είδους ψυχοσιωγόνο διείσδυση, όπως αναφέρει η κα Σ., θα πρέπει να ξεφύγει από τον καθορισμό που επιβάλλει το δίπολο αρσενικό-θηλυκό και να συνθέσει-δημιουργήσει το προσωπικό του φύλο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Laplanche δεν χρησιμοποίησε τον όρο *intromission* για να περιγράψει βίαιες αναθέσεις φύλου, αλλά για να περιγράψει ένα γενικότερο ψυχικό φαινόμενο που θα εξηγούσε τόσο κάποιους ψυχωτικούς σχηματισμούς, ικανούς να εμποδίσουν την ψυχική ανάπτυξη, όσο και θετικές ψυχικές δομήσεις του τύπου του σχηματισμού του Υπερεγώ. Ο Laplanche, χρησιμοποίησε τη Θεωρία της Γενικευμένης Αποπλάνησης για να καταλάβει και να περιγράψει, στην όψιμη φάση της ζωής του, ανάμεσα σε διάφορα πράγματα, και τη σχέση γένους-φύλου-σεξουαλικότητας (με την ευρεία έννοια της τελευταίας), όπου φαίνεται να αποδέχεται, με κάποιες επιφυλάξεις; την ιδέα της ανάθεσης (assignment) του γένους στο νεογέννητο. Δηλώνει όμως επ'αυτού ότι το *φύλο*, με την έννοια της αντιληπτικής διαφοράς (όπου φυσικά η ανατομία παίζει τον έστω περιορισμένο ρόλο της και δεν μπορεί να

¹ . Ένα μεταφραστικό θέμα που τίθεται είναι ότι η ελληνική λέξη εισβολή δεν αντιστοιχεί ακριβώς στη γαλλική *intromission* αλλά στον όρο *invasion*. Η έννοια *intromission* από το λατινικό *intro-missio*, θα μεταφραζόταν πιο σωστά με ένα όρο όπως είναι η *ενδοτοποθέτηση* αν και αυτός δεν χρησιμοποιείται ευρέως.

αγνοηθεί), μεταφράζει συμβολικά το γένος μέσα από τον κώδικα απουσίας-παρουσίας που μεταφέρει. Όσον αφορά την *ανάθεση* (assignment), αυτή σύμφωνα με τον Laplanche επηρεάζεται από τα συνειδητά-προσυνειδητά μηνύματα του ενηλίκου (και όλου του κοινωνικο-συμβολικού δικτύου που εκπέμπει μηνύματα). Αν υπάρχει κάτι το ασυνείδητο στην όλη διαδικασία, κατά τον Laplanche, αυτό μπορεί να είναι ένα είδος «θορύβου» στο συμβολικό κώδικα που προέρχεται κυρίως από το προγενετήσιο σεξουαλικό του ενηλίκου, και το οποίο, όπως γράφει με σαφή τρόπο, δεν έχει ακόμη μελετηθεί ουσιαστικά από την ψυχανάλυση (Laplanche 2007, σ. 215).

Ο Laplanche, πιστός στον Freud, θεωρεί ότι οι νοηματικές διακρίσεις και οι νοηματικές μεταθέσεις με τις οποίες αυτές συνδυάζονται συχνά κρύβουν μιαν άρνηση ή απώθηση. Σε αυτό το πνεύμα, αναρωτιέται γιατί χρειάστηκε να εφευρεθεί η έννοια του γένους όσον αφορά τη σεξουαλική ταυτότητα (Laplanche, 2007). Δέχεται ως ενδιαφέρον το ότι η εν λόγω έννοια εισάγει τη διάσταση της *ανάθεσης* (assignment). Όμως ταυτοχρόνως, η νοηματική μετάθεση που επιχειρείται με την εισαγωγή της για τον ορισμό της σεξουαλικής ταυτότητας του ατόμου [και θα λέγαμε η μετάθεση του γένους, ως έννοια ορισμού του φύλου, περισσότερο προς το κοινωνικό σε σχέση με το σωματικό] συνιστά γι αυτόν ένα άλλο σκαλοπάτι απώθησης αφού το σώμα τίθεται εκτός παιχνιδιού. Βεβαίως ο Laplanche θεωρεί ότι και η έννοια του φύλου και αυτή του γένους ενσαρκώνουν μιαν απώθηση σε σχέση με το προγενετήσιο, δηλαδή την απώθηση του προγενετήσιου σεξουαλικού (*the sexual* ή *le sexuel*). Όμως με την εισαγωγή του γένους η απώθηση φαίνεται ότι πήγε πιο μακριά.

Η κα Σ., για να προσεγγίσει το θέμα της σεξουαλικής ταυτότητας, φαίνεται να καταγγέλλει το *φύλο* ή *γένος*, ως αποτέλεσμα κοινωνικών αναθέσεων (assignment) επάνω στο άτομο. Η επιμονή στον κοινωνικό καθορισμό (στην έννοια του *assignment* ουσιαστικά) υποδηλώνει μιαν αποστασιοποίηση σε σχέση με το σώμα, κάτι που μας πλησιάζει περισσότερο στην έννοια του γένους παρά του *φύλου*. Για παράδειγμα η κα Σ. αναφέρεται στη θέση της Simone de Beauvoir. Είναι η τελευταία που είχε πει, σχεδόν με απαξιωτικό τρόπο, μιλώντας για το σώμα και τις διαφορές ανάμεσα στην ανδρική και στη γυναικεία μορφή του: «βεβαίως αυτά τα θέματα δεν μπορεί κάποιος να τα αρνηθεί, όμως τα ίδια δεν έχουν κάποια σημασία» (Deutscher 1988, 66-7). Σύμφωνα με τη θεωρητικοποίηση της κας Σ. απορρίπτεται, ψυχολογικά και ηθικά, η διάσταση του *assignment* που παραπέμπει στο γένος (κατά την κα Σ. *ανάθεση* είναι κάτι που έχει συμβεί στο άτομο, πριν το τελευταίο να απελευθερωθεί από αυτήν μέσα από την υιοθέτηση ενός εναλλακτικού φύλου). Ταυτοχρόνως, η κα Σ. φαίνεται να διατηρεί και να χρησιμοποιεί μιαν άλλη πλευρά του γένους, αυτή του αποκλεισμού του σώματος (το γένος δεν

έχει σχέση με τη σεξουαλική ανατομία), τον οποίο αποκλεισμό έχει ήδη υιοθετήσει η έννοια του γένους.

Ο αποκλεισμός του σώματος, από κάθε συμβολή στη διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας, ως ένα κεκτημένο δείγμα ανθρωπολογικής προόδου, φαίνεται να είναι εδώ ο κύριος θεωρητικός άξονας.

Όμως, η κλινική μας πράξη στην ψυχανάλυση μας λέει ότι το σώμα είναι πάντα εκεί, με θετικό ή αρνητικό τρόπο, ακόμη και ως αντικείμενο αποστροφής ή άρνησης στο πλαίσιο κάποιας σύγκρουσης που εκδηλώνεται ή στην πρώτη παιδική ηλικία ή αργότερα, συχνά στην εφηβεία, για να συντονιστεί το σωματικό φύλο με το γένος ή να έρθει σε σύγκρουση με αυτό. Και δεν είναι συχνά επειδή το *socius* επιβάλλει την αξία του σωματικού φύλου και αυτό δημιουργεί τη σύγκρουση. Νοιώθουμε συχνά στις θεραπείες με εφήβους, οι οποίοι βρίσκονται σε σύγκρουση σχετικά με την ταυτότητα φύλου που τους αντιπροσωπεύει, ότι παλεύουν με κομμάτια του εαυτού τους και όχι απλά ότι βρίσκονται σε σύγκρουση με το κοινωνικό που θέλει να τους επιβάλλει κάποια σεξουαλική ταυτότητα.

Και πώς θα μπορούσε να είναι αλλιώς; «Το πρώτο Εγώ είναι το σωματικό Εγώ» είναι η περίφημη φράση του Freud του 1923. Φυσικά από αυτό το σωματικό Εγώ δεν μπορούν να εξαιρεθούν τα σωματικά χαρακτηριστικά του βιολογικού φύλου, σε αυτήν την πρώτη και πυρηνική για τη συνέχεια συγκρότηση του ψυχικού είναι. Βεβαίως αυτό το σωματικό Εγώ δεν είναι ο παράγοντας που θα καθορίσει αποκλειστικά και υποχρεωτικά το φύλο, όλοι συμφωνούμε επ'αυτού. Η διαφωνία δεν έγκειται επίσης στην ιδέα της α-συγκρουσιακής αρχικής εμφύτευσής του γένους, που λαμβάνει χώρα όταν το Εγώ δεν έχει ακόμη συγκροτήσει ψυχικά συστήματα, που θα μπορούσαν να διαχειριστούν ενεργητικά αυτού του είδους τις πρώιμες ψυχικές ενσωματώσεις. Πρόκειται για την πρώτη φάση του *Εκ των υστέρων*. Η διαφωνία έγκειται απέναντι στην ιδέα της α-συγκρουσιακής τελικής επιβεβαίωσης ή ανατροπής του γένους, σε πιο όψιμη ηλικία, όταν θα έρθουν αντιμέτωπες οι εμφυτεύσεις περί το φύλο, η εικόνα του σώματος και οι ενδεχόμενες τραυματικές εμπειρίες, με προφανές αποτέλεσμα κινητοποίηση μηχανισμών άμυνας και συμβιβαστικών σχηματισμών.

Πέραν αυτού όμως, το σημαντικό θέμα είναι ότι η κα Σ. αφήνει ένα τεράστιο κενό στην υποτιθέμενη περιγραφή του φαινομένου. Από την ψυχωτική *intromission* περνά κατευθείαν σε μίαν αυτοϊαση χωρίς να έχει μεσολαβήσει, όπως θα περιμέναμε λογικά αν λάβουμε υπόψη την ψυχαναλυτική κλινική που γνωρίζουμε, κάποιες εκδηλώσεις, κάποια σύγκρουση, κάποια ενδεχόμενα συμπτώματα, που θα κινητοποιούσαν τους υποτιθέμενους μηχανισμούς αυτοϊασης.

Η κα Σ. φαίνεται να υποστηρίζει ότι, απέναντι σε αυτό το ψυχωτικόμορφο πλέγμα, το αυτο-απελευθερούμενο υποκείμενο υιοθετεί την σεξουαλική ταυτότητα που το αντιπροσωπεύει και γιατρεύεται. Ο μηχανισμός που περιγράφεται φαίνεται μυστηριώδης. Πώς μian ψυχωτική εγκατάσταση μπορεί κάποιος να τη μετατρέψει σε υγιή υποκειμενοποίηση; Σύμφωνα με τους Scarfone και Fletcher, ο ψυχωτικός θύλακας μπορεί να προκαλέσει οριακή διαταραχή, false self οργανώσεις, μειωμένη ψυχοποίηση, ψυχώσεις. Δηλαδή καταστάσεις που συνήθως αποδίδουμε σε πολύ πρώιμους τραυματισμούς και οι οποίοι εκδηλώνονται ψυχοπαθολογικά, μέσα από αμυντικούς μηχανισμούς αντίστοιχης ποιότητας, στο *εκ των υστέρων*, είτε αυτό αφορά την παιδική ηλικία είτε την εφηβεία. Δηλαδή, όπως μας διδάσκει η ψυχανάλυση, αμυντικούς μηχανισμούς για να διαχειριστεί ή να παρακάμψει ο ψυχισμός του ατόμου τον ψυχωτικό πυρήνα: για παράδειγμα αντεπενδύσεις, άρνηση, splitting, προβολές, ενδεχομένως συμπτώματα. Σύμφωνα με την κα Σ. δεν συμβαίνει τίποτα από όλα αυτά. Θεωρεί ότι το άτομο δεν χρησιμοποιεί κανένα μηχανισμό άμυνας αλλά απλώς ενδύεται μια νέα ταυτότητα γένους και αποκτά μian ισορροπημένη σεξουαλικότητα.

Μπορούμε να αναρωτηθούμε για το γιατί αυτής της ασυνέχειας σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα. Σε αυτήν την περιγραφή τονίζεται η βιαιότητα και το παθολογικό της επίδρασης του άλλου, παραβλέπεται ή συσκοτίζεται η αναμενόμενη σε αυτή την περίπτωση αμυντική-συμπτωματολογική αντίδραση και προβάλλεται η αυτοϊαση. Σαν να αποφεύγεται η αναφορά σε ψυχικές αμυντικές κινήσεις. Είναι δυνατόν να ξεπεραστεί ένας τέτοιος τραυματισμός χωρίς κάποιος να χειριστεί ψυχικά, με κάποιο τρόπο, το ψυχωσιογόνο εγκατεστημένο μήνυμα;

Αν αναζητούσαμε μια λογική, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική κλινική, συνέχεια σε όλα αυτά θα λέγαμε, όπως λένε και οι γάλλοι, *des deux choses l'une*, δηλαδή πρέπει να διαλέξουμε ή το ένα ή το άλλο:

- Ή ότι έχουμε μια ψυχοπαθολογική διαδικασία αφού, σύμφωνα με την ιδέα της κας Σ., όλα ξεκινούν με μια ψυχωτική εισβολή. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε ένα θύλακα (*enclave*) – πήρε ένα τέτοιο όνομα από τον Laplanche, της περιχαρακωμένης οντότητας, όχι γιατί δεν προκαλεί επιπτώσεις στο σύνολο του ψυχισμού αλλά επειδή αντιστέκεται σε συμβολικές μεταφράσεις όπως τα *fueros* κατά Freud – ο οποίος στις φάσεις επιβεβαίωσης του φύλου αναγκαστικά θα λειτουργήσει αποδιοργανωτικά για τον ψυχισμό, προκαλώντας αμυντικούς μηχανισμούς του τύπου κυρίως του splitting και της άρνησης και θα δημιουργήσει συμπτώματα. Σε αυτή την περίπτωση είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι ένας οργανωτής του τύπου της εναλλακτικής ταυτότητας φύλου θα μπορέσει να επαναδομήσει υγιώς βαθιές αποδιοργανώσεις αυτού του τύπου.

- Ή ότι η αρχική εμφύτευση αν και προβληματική δεν είναι του τύπου της ψυχωτικής εισβολής (intrusion) και ότι στη συνέχεια θα καταστεί δυνατή μια διαλεκτική εσωτερικής σύγκρουσης, η οποία θα λαμβάνει υπόψη το σεξουαλικό σώμα και άλλες τραυματικές ή μη εμπειρίες που αφορούν τη σεξουαλικότητα και το κοινωνικό περιβάλλον. Σε αυτή την περίπτωση ένα εναλλακτικό φύλο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως οργανωτής της σεξουαλικότητας και της σεξουαλικής ταυτότητας.

Σε όλες τις περιπτώσεις, η ποιότητα συγκρότησης του Εγώ δεν μπορεί παρά να είναι εξαιρετικά καθοριστική.

Ο εαυτο-κεντρισμός, το «θριαμβεύον» σεξουαλικό υποκείμενο και ο (μη) ρόλος του άλλου

Ο «εαυτό-κεντρισμός» λέει ο Laplanche, έχει την τάση να επιστρέφει δυναμικά στην ανθρώπινη σκέψη και αυτό σε πολλά πεδία της ανθρώπινης ύπαρξης, παρά τις διαψεύσεις που έχει υποστεί. Αναφέρεται στα τρία πρόσωπα της ανθρώπινης ιστορίας, τα οποία, με το έργο τους το καθένα, έβγαλαν τον άνθρωπο από τη ναρκισσιστική ψευδαίσθηση ότι είναι το κέντρο του κόσμου. Ο Κοπέρνικος, που είπε ότι η γη δεν είναι το κέντρο του κόσμου (Ο Laplanche θυμίζει ότι αυτός που το πρωτοείπε ήταν ο Αρίσταρχος ο Σάμιος τον 3^ο Αιώνα π.χ.), ο Δαρβίνος που είπε ότι ο άνθρωπος δεν είναι πλέον ο κυρίαρχος του ζωικού κόσμου και ο Freud που είπε ότι το Εγώ δεν είναι πλέον ο κύριος του ψυχισμού.

Ο Laplanche τονίζει έτσι, με τον πιο ισχυρό τρόπο, ότι ο άλλος είναι σημαντικός και ότι μόνο περνώντας μέσα από αυτόν καθίσταται κάποιο υποκείμενο, με όλη την αμφισημία του όρου. Το 1992 εκδίδει το βιβλίο με τίτλο *Le primat de l'autre* (Η πρωτοκαθεδρία του άλλου). Μιλά για την παθητικότητα της πρωταρχικής θέσης απέναντι στον ενήλικο, φορέα αινιγματικών μηνυμάτων, η οποία παθητικότητα θα οδηγήσει σε μια διαδικασία μερικής μετάφρασης και μερικής απώθησής τους. Αυτό συνιστά, εκτός από εσωτερική διαίρεση, ή μάλλον εξαιτίας αυτής, και δημιουργική διαδικασία δόμησης του ψυχικού οργάνου, με την έννοια ότι η πρωταρχική απώθηση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ψυχική συγκρότηση.

Όλα αυτά συνιστούν παραδοχή της δομικής επίδρασης επί του ψυχισμού που έχει ο άλλος, της αναγκαστικά και παθητικής στάσης του ατόμου απέναντι σε αυτό που έρχεται απ'έξω και το καθορίζει, αφήνοντάς του βεβαίως πάντα και εναλλακτικές οδούς δημιουργίας. Μια τέτοια παραδοχή ισχύει σε μεγάλο βαθμό και όσον αφορά τη σεξουαλική ταυτότητα. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να

παραδεχθούμε ότι ο άλλος είναι πάντα εκεί και παίζει ένα καθοριστικό ρόλο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ο μόνος που θα καθορίσει την εξέλιξη.

Ο άλλος, στη μεγάλη πλειοψηφία των αναφορών της κας Σ., είναι, αντίθετα, αλλοτριωτικά διεισδυτικός, βίαιος, ευνουχιστικός, καταλύει την υποκειμενικότητα. Είναι ένας μύλος που θρυμματίζει τη δημιουργικότητα και που μορφοποιεί με καλούπια «κανονιστικότητας». Ο ετεροκαθορισμός κινδυνεύει να πάρει την ανυπόφορη μορφή της υποταγής. Μπορούμε να αναρωτηθούμε ακόμη και για την επιλογή του όρου *intromission* (εισβολή ή ενδοτοποθέτηση), που υιοθετήθηκε για να αποδοθεί η υποτιθέμενη ασυνείδητα κακόβουλη ετεροκαθοριζόμενη επιβολή, καθώς ο όρος σημαίνει, πρωταρχικά, στα αγγλικά και στα γαλλικά, «σεξουαλική διείσδυση». Με αυτήν την έννοια, είναι σαν να παραλληλίζεται νοητικά και συμβολικά η «βία» και αλλοτριωτική εμφύτευση της ύπαρξης του άλλου, μέσω της παθολογικής *intromission*, με τη φαλλική ερωτική διείσδυση-πράξη.

Η καταγγελτική διάθεση, άμεση ή έμμεση, προς αυτήν την κατεύθυνση είναι έντονη, όπως και στο κείμενο της «Ομάδας για τη Μελέτη του Φύλου και της Σεξουαλικότητας της Βορειοελλαδικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας». Βεβαίως, το κείμενό της κας Σ. διανθίζεται περιοδικά από κάποια αναγνώριση κάποιας ανάγκης να υπάρξει ο άλλος προκειμένου να προσφέρει κάποιους κώδικες μετάφρασης και συμβολοποίησης. Αυτό όμως γίνεται πάντα σε ένα πνεύμα του τύπου ότι ο άλλος είναι μόνο ένα αναγκαίο κακό, και αυτό σε κάποιες μόνο περιστάσεις. Δεν αναφέρεται, αντιθέτως, η ανεξίτηλα τραυματική «βία» που συνιστά η απουσία του άλλου, κατά Winnicott, κατά Green, η οποία αφήνει κενά στην ψυχοποίηση, και η οποία είναι ίσως η μεγαλύτερη μάστιγα της σύγχρονης κοινωνικο-ψυχολογικής πραγματικότητας, που θρέφει την οριακή και ψυχοσωματική παθολογία, σύμφωνα με τη γνώμη της μεγάλης πλειοψηφίας των ειδικών.

Έχουμε εδώ μια θριαμβευτική δημιουργική λύση, μετά από κάτι που θεωρείται ψυχωτικό, την οποία λύση βρίσκουν μόνοι τους άνθρωποι που δεν φαίνονται καν να χρειάζονται τον αναλυτή. Όλα στηρίζονται και σε μια θριαμβεύουσα επιστήμη-τεχνολογία που δημιουργεί, χωρίς ψυχική σύγκρουση, υποκαθιστώντας το αποκλεισμένο κατά τα άλλα σώμα από τις ψυχικές διαδικασίες που οδηγούν στη σεξουαλική ταυτότητα, όποια και αν είναι αυτή. Όλα αυτά σαν να συμβαίνουν χωρίς ιδιαίτερες ψυχικές διαδικασίες που θα υποδήλωναν σύγκρουση. Ο τελευταίος όρος μάλλον φαίνεται ότι πρέπει να αποφευχθεί γιατί μπορεί ίσως να δηλώσει ψυχοπαθολογική διαδικασία; Παρότι η σύγκρουση, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη ψυχική φύση, αποτέλεσμα της πολυπλοκοποίησής της και μοχλός δημιουργικών διαδικασιών.

Εμφανίζεται εδώ η ιδέα του «Εγώ» κάνω, αποφασίζω, ως το απόγειο της σεξουαλικής υποκειμενοποίησης. Το θριαμβεύον (υπο)-κείμενο παραφυλάει

για να αναδειχθεί ως κυρίαρχο και α-συγκρουσιακό. Οι ψυχικές διαδικασίες τείνουν να πάρουν την όψη μιας παρθενογένεσης. Είμαστε πολύ μακριά από την καταγγελία του εαυτο-κεντρισμού που ο κατά τα άλλα τόσο πολύ αναφερόμενος Laplanche επαναλαμβάνει σε όλους τους τόνους, αφού είχε μαθητεύσει και κοντά στον J. Lacan. Ο τελευταίος γράφει: *L'inconscient est défini comme «discours de l'Autre»* (το ασυνείδητο ορίζεται ως ο λόγος του άλλου). Όπως γράφει επίσης ότι «Το υποκείμενο βρίσκεται στο ασυνείδητο».

Ο Michel Foucault γράφει ότι ο συγγραφέας-υποκείμενο, ο υποτιθέμενος δημιουργός, δεν προηγείται του έργου του, ότι είναι απλά ένα λειτουργικό κομμάτι της παραγωγής του έργου και της σημασιοδότησης. Έτσι, ο συγγραφέας-υποκείμενο είναι ένα συλλογικό (*collectif*), διατομικό (*transindividual*) υποκείμενο. Ο M. Foucault αναφέρει τη ρήση του Beckett: «τι σημασία έχει ποιος μιλά, κάποιος είπε τι σημασία έχει ποιος μιλά».

Έτσι, θα λέγαμε ότι η ψευδαισθήση απελευθέρωσης από το κοινωνικο-συμβολικό της κάθε εποχής και τόπου αγνοεί ότι η κάθε εποχή και τόπος δεν παράγει μόνο την πλειοψηφική τάση αλλά και τη μειοψηφική (η οποία ενδεχομένως θα επικρατήσει στη συνέχεια) και ότι τίποτα δεν γίνεται μέσω παρθενογένεσης. Είμαστε προϊόν του *άλλου*, του *socius* που μας περιβάλλει, των γονιών και του άμεσου περιβάλλοντος, των συνειδητών αλλά και των ασυνείδητων πλευρών και επικοινωνιών τους μαζί μας. Το γιατί θα προκύψουν διάφορα φύλα ή γένη και παραλλαγές τους, παρά την μέχρι πρότινος εξωτερική «ορθοδοξία» του αρσενικού-θηλυκού, αυτό φαίνεται να αντανakλά, όπως το σημειώνει και ο Laplanche το ασυνείδητο σεξουαλικό απωθημένο (*le sexuel, the sexual*), με τις παραλλαγές του και τις μεταλλαγές του από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο.

Γυρίζοντας στην κλινική πράξη, με τις θεωρητικές προεκτάσεις της, θα ήθελα να επισημάνω την παραμόρφωση που μπορεί να προκαλέσει στο ψυχαναλυτικό βλέμμα η επιθυμία να υπερασπιστούμε κάποια ιδεολογία ή κάποιο δίκιο ανθρώπων ή κοινοτήτων, όσο και αν αυτό τους αξίζει.

Υπάρχει άραγε λόγος, επειδή όντως δεν υφίσταται επαρκής κατανόηση και αποδοχή από κάποιους κοινωνικούς χώρους απέναντι στα μειοψηφικά φύλα, να στηθεί ή να παραμορφωθεί μια θεωρητικοποίηση, η οποία τρέμει και αποφεύγει ψυχαναλυτικούς όρους οι οποίοι μπορεί να υπονοήσουν κάτι το παθολογικό, ασύμμετρο ή ανισότιμο ανάμεσα στα φύλα, και η οποία στήνει θεωρητικές κατασκευές που θεληματικά παραμερίζουν με σπουδή ένα μεγάλο κομμάτι από τις ψυχαναλυτικές γνώσεις μας για την ψυχική λειτουργία; Ο βολонταρισμός παραμονεύει και αλλοιώνει τη σκέψη. Στο κείμενο της κας Σ. η σκέψη του Laplanche κομματιάζεται επιλεκτικά, τα κομμάτια χρησιμοποιούνται à la carte, από-σημασιοδοτούνται και επανα-σημασιοδοτούνται με

διαφορετικό τρόπο κατά το δοκούν, αποσυνδεόμενα από το γενικό πνεύμα του λαπλανσικού έργου μέσα στο οποίο είχαν μια θέση. Η απουσία κλινικού υλικού μας δίνει την εντύπωση μιας θεωρητικοποίησης που σχηματίζεται με τον ίδιο τρόπο που συντίθεται ένα puzzle όπου τα κομμάτια όμως τώρα είναι έννοιες.

Και όμως, το θέμα είναι πολύ σημαντικό και επίκαιρο, και θα άξιζε να ρίξουμε φως σε αυτό χωρίς να φοβόμαστε να το αγγίξουμε ουσιαστικά με τα εργαλεία που διαθέτει η κλινική ψυχανάλυση, όπως είναι για παράδειγμα η μεταβίβαση, μια επίσης «βασιλική» οδός προσέγγισης του ασυνειδήτου. Η κατανόηση των ψυχικών διεργασιών σε όλο τους το εύρος είναι πολύ σημαντική. Η σύγκρουση, η απώθηση, οι αντιδραστικοί μηχανισμοί, συχνά το splitting και η άρνηση, αποτελούν αμυντικούς μηχανισμούς, οι οποίοι, εκτός από το να αποκαλύπτουν ψυχικές δυσκολίες, είναι και μοχλοί δημιουργικότητας και δυναμικές διαστάσεις της ψυχικής ζωής, και αφορούν ετεροφυλόφιλους, ομοφυλόφιλους και νέα είδη σεξουαλικότητας.

Δεν είναι ο ρόλος μας, ως ψυχαναλυτές, να κρίνουμε το ασυνείδητο και να λογοκρίνουμε τις εκφράσεις του. Ούτε πρέπει να φοβηθούμε το περιεχόμενό του. Αναφέρεται από τον Lacan ότι, φθάνοντας ο Freud στο Λιμάνι της Ν. Υόρκης για μια σειρά διαλέξεων στην Αμερική το 1909, είχε πει στους Jung και Ferenczi που τον συνόδευαν, μιλώντας για τους αμερικανούς που τους περίμεναν: «Δεν ξέρουν ότι τους φέρνουμε την πανώλη». Και φαίνεται, σε αυτό το σημείο, ότι φοβούμενοι αυτή την πανώλη, ο λόγος μας μπορεί να γίνει πολύ εξωραϊστικός αν δεν λάβουμε υπόψη τα βαθύτερα στρώματα του ασυνειδήτου, το οποίο με κανένα τρόπο δεν ακολουθεί τις «πρόσφατες», κάποιων χιλιάδων ετών, ανακατατάξεις και ρυθμίσεις του ανθρώπινου κοινωνικού.

Σε αυτή τη γραμμή σκέψης, θα τελειώσω με κάποια αποσπάσματα από το βιβλίο του Jacques André, με τίτλο *Quel genre de sexe?* (2017). Αναφέρεται στον Gayle Rubin, κοινωνικό ανθρωπολόγο, θεωρητικό και ακτιβιστή σε θέματα φύλου και γένους, ο οποίος, υπερασπιζόμενος την ισότητα ανάμεσα στα φύλα και τις σεξουαλικές επιλογές, γράφει, με τρόπο που δεν μπορεί παρά να μας αγγίξει: «Το όνειρο που μου φαίνεται το πιο ελκυστικό είναι αυτό μιας ανδρόγυνης και χωρίς φύλα κοινωνίας (αλλά όχι χωρίς σεξ) όπου η σεξουαλική ανατομία δεν θα είχε καμία σχέση με αυτό που είναι κάποιος, με αυτό που κάνει ούτε με το με ποιόν κάνει έρωτα».

Και ο J. André σχολιάζει: «Δεν είναι στην ψυχανάλυση που θα βρούμε τη θεμελίωση οιασδήποτε πρωτοκαθεδρίας της ετεροφυλοφιλίας. Παρόλα αυτά η φανερή συμφωνία επ'αυτού υποχωρεί μπροστά στη διαφορά. Δεν υπάρχει πιθανότητα να βρούμε στο ασυνείδητο οποιαδήποτε ισότητα ανάμεσα στα φύλα ή στους σεξουαλικούς προσανατολισμούς. Το ασυνείδητο του μεγαλύτερου δημοκράτη μεταξύ των ανθρώπων αγνοεί την ισοτιμία, το

ασυνείδητο της μεγαλύτερης φεμινίστριας μεταξύ των γυναικών αγνοεί την ισότητα. Αυτό που τους κάνει να σκέπτονται, και τον ένα και τον άλλο, δεν είναι αυτό που τους δίνει ηδονή».

Ελπίζοντας σε μια περαιτέρω συζήτηση, επί του περιεχομένου.

Βιβλιογραφία

André, J. (2017). *Quel genre de sexe?*. Paris : P.U.F.

Anzieu, D. (1976). *Etre psychanalyste*. Paris: Dunod

Αριστοτέλης. *Πολιτικά*. Α 1253 a 14 – 16

Deutscher, P. (1997). *Yielding gender*. Routledge

Fletcher J (2007). Seduction and the vicissitudes of translation: The work of Jean Laplanche. *Psychoanal Q* 76: 1241–91.

Freud, S. (1923). The Ego and the Id. *SE XIX (1923-1925)*: 1-66

Freud, S. (1933). New Introductory Lectures On Psycho-Analysis. *SE XXII (1932-1936)*: 1-182

Laplanche, J. (1979-80), La situation psychanalytique: le psychanalyste et son baquet. *Problématiques V*. Paris : P.U.F., 1987, 7-134

Laplanche, J. (1987). *Nouveaux fondements pour la psychanalyse*. Paris : P.U.F.

Laplanche, J. (2007). Gender, Sex, and the Sexual. *Stud. Gend. Sex.*, 8(2):201-219

Scarfone, D. (2013). A brief introduction to the work of Jean Laplanche. *Int J Psychoanal* 94: 545–566

Αθήνα 22 Μαρτίου

2019